

УДК 81'373.232.1(477.81)

Ю. М. НОВИКОВА

Донбаська національна академія будівництва і архітектури

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ КОНОТАЦІЇ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ

Розкрито процес виникнення і становлення українських прізвищ як джерела цінної інформації про мову і культуру українців. Схарактеризовано їх національно-культурне підґрунтя.

прізвище, прізвисько, апелятив, прізвищева основа, лексико-семантична група

Система українських прізвищевих іменувань пройшла довгий і складний шлях історичного розвитку, перебуваючи в певній залежності від соціальної структури суспільства і зародження державності. Морфемний склад сучасного антропонімікону України почав формуватися ще в період праслов'янської мовної єдності. Особам надавалися певні прізвиська, які не передавалися у спадок, а виконували денотативну функцію – називали конкретну особу, а також конотативну функцію – характеризували носія за якимись ознаками. Перетворення додаткового найменування (прізвиська) на прізвище відбулося з появою спадковості, тобто в процесі його поширення щонайменше на три покоління. Тож прізвище – це обов'язкове спадкове власне найменування особи, набуте нею при народженні або вступі в шлюб, що вказує на спорідненість.

Метою нашої статті є аналіз процесу становлення українських прізвищ та їх національно-культурного підґрунтя. Становлення прізвищ тривало протягом декількох століть. Процес виникнення прізвищ відбувався неоднаково на всіх українських територіях і неодноразово охопив усі соціальні верстви. Основна маса населення України упродовж тривалого часу залишалася без офіційних (тобто зафіксованих документами) прізвищ. Початок їхньому закріпленню поклало духовенство, а саме – київський митрополит Петро Могила, який 1632 року доручив священникам вести метрики народжених, одружених, померлих. Якщо у російській аристократії формування прізвищ проходило у XV–XVI ст., то основна маса селянства до реформи 1861 р., яка скасувала кріпацтво, не мала прізвищ. Довільне використання українських особових назв почало припинятися з уведенням кодифікованого права й унормування ідентифікації особи державою. Найшвидше стабілізувалися прізвища мешканців тих територій, де не відбувалося воєнних подій і де міграція населення була незначною. На території східної України процес остаточної стабілізації прізвищ почався лише в 1826 р., тобто з часом запровадження «Нового громадянського уложення». На думку відомих ономастів (Б. Б. Близнюк, Ю. К. Редько, П. П. Чучка), періодом становлення українських прізвищ в сучасному розумінні цього терміна слід вважати період з 30-х років XIX ст., коли на всіх етнічних українських землях набуло чинності кодифіковане право і правила користування особовими назвами [2].

Семантична амплітуда апелятивів української мови, відображених в основах прізвищ, уможливила виокремлення у її межах твірних прізвищевих основ зі значенням особи (*nomina personalia*) та твірних прізвищевих основ з неособовим значенням (*nomina impersonalia*). Існують прізвища, похідні від назв осіб: за родом їх діяльності чи професією (Титаренко); за їх внутрішніми ознаками (Хорощ); за їх зовнішніми ознаками (Зубцов); за їх етнічними ознаками (Українець); за їх соціальним станом (Цар); за їх родинними стосунками (Діденко); за їх територіальною ознакою (Піддубний); назв міфічних істот (Примара) (*nomina personalia*); назв тварин та птахів (Лосєв); рослин, їх частин і плодів (Капустин); предметів побуту, засобів праці (Коробов); анатомічних понять (соматизмів) та хвороб (Шокін); страв, продуктів харчування (Борщ); явищ природи і часових понять (Ветров); абстракцій (Алло); одягу, взуття, прикрас (Черевиченко); цифрових позначень (Первун); речовин і

матеріалів (Глина); одиниць вимірювання та грошових одиниць (Рубльов); свят і понять церковного вжитку (Покрова); розваг (ігор і танців) (Гопаченко) (*nomina impersonalia*) [1]. Зупинимось на лексико-семантичних групах прізвищ з найвиразнішими національно-культурними конотаціями.

Прізвища, похідні від назв осіб за родом їх діяльності чи професією. Прізвища цієї групи дають багатий матеріал для аналізу державно-адміністративного устрою та економічного життя людей у часи формування української прізвищевої системи. Окреслена лексична група прізвищ є цінною для вивчення розвитку матеріальної і духовної культури народу, церковного, військового життя, класового розширення суспільства.

Найбільш поширеними були ремесла та промисли, пов'язані з виробництвом посуду, обробкою дерева та будівництвом дерев'яних споруд, обробкою металів та шкіри. У прізвищах відобразилися такі назви кожевників: Кушнір < кушнір «хто вичиняє і шиє хутро та хутрові вироби»; Шкірей < шкірей «той, хто вичиняв шкіру». Виготовленням ремінної зброї для козаків займалися лимарі. Звідси беруть своє походження прізвища Лимаренко < лимар «майстер, який виготовляє ремінну зброю». Залізо використовувалося для виготовлення різноманітних знарядь праці й предметів побуту, необхідних у господарстві, тому професія коваля була однією з найпопулярніших. Антропонімний матеріал підтверджує це, оскільки прізвища Коваленко, Ковальов є найбільш поширеними.

Прізвища, похідні від назв осіб за їх внутрішніми ознаками. О. Ю. Карпенко зазначає, що прізвищам значно більшою мірою, ніж апелятивам, властивий національно-культурний компонент. Зокрема виразна перевага лексем із позитивною семантикою (гордий, добрий, швидкий, розумний, чуйний тощо) дає змогу «намалювати» етнопсихічний портрет українця, де домінуючими є природні позитивні риси: доброта, ніжність, ласкавість, чуйність (Добряк, Чуйний, Лагода). У прізвищевій семантиці відобразилися й інші позитивні ментальні особливості українців: господарські вміння (працьовитість, моторність, вправність), специфіка мовленнєвої діяльності (балакучість, галасливість), темперамент (лагідність і врівноваженість), високі моральні якості (щирість, вірність) тощо.

Сучасні прізвища, у минулому прізвиська, відбили й негативні риси, які засуджувалися у народі: пияцтво, лінощі, скупість. На думку М. Л. Худаши, первісно такі імена надавалися з профілактичною метою, тобто були спрямовані на відвернення від дитини злої сили, а відтак і негативних рис (П'яниця, Поган, Скупий, Жадько). Вони могли виникати як іронічні прізвиська, виражаючи ознаку, протилежну названій. Серед прізвищ на позначення психічних ознак людини зустрічається багато композитів (складаються з двох основ). Вони можуть характеризувати особу за її вдачею: «тихий мир» > Тихомиров, «добра баба» > Добробаба; звичками: «дурно (даремно) стукати» > Дурностук, «добре лежати» > Добролежа; розумовими здібностями: «скоро (швидко) думати» > Скородумов, «добре думати» > Добродумов, «любов до мудрості» > Любомудров. Цікаво, що найбільш частотним прикметниковим компонентом цих прізвищ є *добрий*, дієслівним – *думати*.

Жартівливі прізвища свідчать про природні ментальні особливості українців: доброзичливо-глузливе ставлення до людей, здатність помічати смішний бік речей, уміння зобразити певні риси у комічному вигляді, кмітливість: Нечитайло, Неумивако, Нечипай.

Прізвища, похідні від назв осіб за їх зовнішніми ознаками. Великий інтерес викликають прізвища, які вказують на фізичні ознаки людини (зріст, будову тіла, певні фізичні вади та ін.) і виражають народні погляди на особливості зовнішності. Для такої характеристики людини з лексичного фонду мови відбирались влучні слова, за допомогою яких створювались виразні назви-образи: Куценко, Кучерявий, Краснощок, Краснобородько.

Прізвища, похідні від назв осіб за родинними стосунками. Ця лексична група є однією з найдавніших. Відображені в основах прізвищ лексеми з категорії особових назв (мати, батько, тато, син, свекруха, чоловік, дружина) тісно пов'язані з існуванням людей. Вони вказують на різні назви осіб за спорідненістю по прямій і непрякій лінії, назви осіб за свояцтвом та узагальнені іменування осіб за родинними стосунками, які, на думку О. В. Кровицької, «фіксуються вже у писемних пам'ятках Київської Русі XI–XIII ст. Більшість цих назв прийшла в українську мову з попереднього періоду, демонструючи таким чином мовну традицію у використанні лексичних одиниць (пор.: братанич, племеньник)».

Родинні стосунки здавна священні для українців. Шлюб завжди був не тільки актом цивільно-правового характеру, а об'єднував соціальні, біологічні, матеріальні та духовні аспекти. Шлюб в Україні був моногамним, патріархальним. Безшлюбність загалом засуджувалася суспільством. Повага громади до шлюбу зумовила шанобливе ставлення до всіх, хто одружувався, тому назви осіб за спорідненістю і свояцтвом є частотними в основах сучасних прізвищ: чоловік > Муж, Чоловік, дружина > Дружинін, зять > Зятішкін, Зятьков, Зятін, Зятьок, Зятько, Зятисько, Зятьоха. Найпродуктивнішими серед твірних основ прізвищ є назви: 1) по прямій лінії: баба; дід; папа; мама, батя; неньо;

2) по непрямій лінії: дядько; брат; 3) за свояцтвом: кум; свояк; зять; 4) узагальнені йменування осіб за родинними стосунками: сирота; вдова. Слід відзначити значну перевагу назв чоловіків в основах сучасних прізвищ над назвами жінок (80 і 20%). Така вражаюча різниця пояснюється тим, що традиційно чоловік був головою родини. Жінка ставала головою сім'ї за виняткових умов: коли рано лишалася вдовою або коли батько мав набагато менший авторитет у сім'ї.

Прізвища, похідні від назв тварин та птахів. Деякі дослідники (М. Л. Худаш, М. О. Демчук, Г. Є. Бучко) схиляються до думки, що відзоонімні прізвища утворювались від давніх слов'янських імен дохристиянської доби. У той час назви тварин чи птахів охоче використовувалися в ролі особових імен. Вважалось, що такі імена могли надати дитині певних рис або захистити її від негативних впливів. Наприклад, називаючи сина Медведем, Вепром, Туром чи Буйволом, сподівалися, що він буде сильним, міцним. Після прийняття українцями християнської віри і запровадження нових церковно-календарних імен давні слов'янські імена не зникли безслідно, а поступово стали виконувати роль прізвищ, від яких потім утворювались прізвища. Звичайно, такі пояснення вчених варті уваги, але, на нашу думку, не можна однозначно виводити аналізовані прізвища лише від давніх слов'янських імен. Найбільш імовірним видається припущення, що прізвища цієї групи виникли на основі метафоризації за асоціативною зовнішньою чи внутрішньою подібністю з їх носіями: прізвище Вовк первісно могло позначати злу людину, Ведмідь – сильну тощо.

Поширеними є прізвища, в яких відображено назви різних птахів: горобець / воробей > Воробйов, Горобець; сокіл > Соколов, балабан «сокіл» > Балабан; орел > Орлов; ворона / гава > Воронін, Гава; соловей > Соловійов; сорока > Сорокін; голуб > Голуб; чайка > Чайка; дрозд > Дроздов; сич > Сичов; деркач > Деркач; шпак / скворець > Скворцов, Шпак; пугач > Пугач; зозуля > Зозуля. У таких прізвищах відбито символи українства, серед яких актуальними є назви горобця, сокола, орла, ворона, солов'я тощо.

Прізвища, похідні від назв страв, продуктів харчування. У прізвищах цієї групи відбилися назви українських національних страв, витоки яких сягають ще часів Київської Русі: паляниця, пиріг, калач, галушка, гречаник тощо. Народні страви мають різне символічно-священне навантаження. Головне місце у звичаєво-обрядовій сфері українського народу належить хлібу, який посідає чільне місце в системі традиційних цінностей. Серед рослинних страв значну роль відігравали страви із зернових: каші з проса, гречки, кукурудзи, ячменю, куліш та ін. Українській кухні – більше, ніж російській чи білоруській – властиві овочеві страви, зокрема борщ, капуста, гарбузова каша, страви з картоплі тощо.

В основах прізвищ, похідних від назв страв, втілювалося побажання бути ситим, мати достаток у харчах або в якійсь конкретній їжі. Найчастотнішими є прізвища, утворені від різних назв страв, зокрема: рідкі страви: борщ > Борщ; баланда > Баландин; м'ясні страви: ковбаса / колбаса > Ковбас; голубець > Голубцов; студень > Студенець; гурка «домашня свиняча ковбаса у гуцулів» > Гурков; шкварка «вытопленный кусочек сала, вытопка» > Шкварок; шпундра «кусочки поджаренной съ луком свинины и бураковъ, сваренные въ бураковомъ квасе» > Шпундра; крученик > Кручеников; биток > Битко; кров'янка «кровяная колбаса» > Кровяновський; каші: куліш «жидкая каша» > Куліш; каша > Кашин; мамалига «родъ кушанья изъ кукурузной муки» > Мамалига тощо.

Прізвища є багатим джерелом для вивчення лексичного розмаїття мови, історії, культури, психології, побуту та вірувань народу певної етнографічної території, оскільки їх значення розкриває суттєву для історії мови та для історії її носіїв інформацію.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Новикова, Ю. М. Історія української культури (Українознавство. Українська етнокультура) [Текст] : навч. посіб. для студентів технічних ВНЗ усіх спеціальностей денної і заочної форм навчання / Ю. М. Новикова ; Під заг. ред. канд. філол. н., професора І. Є. Намакштанської. – Донецьк : Світ книги, 2012. – 150 с.
2. Новикова, Ю. М. Семантико-словотвірна структура прізвищ Центральної і Східної Донеччини [Текст] / Ю. М. Новикова ; За заг. ред. д-ра філол. н., проф. Т. Ю. Ковалевської. – Донецьк : Норд-Прес, 2009. – 210 с.
3. Словарь української мови [Текст] У 4-х т. – Т. 4 Р–Я / Упорядкував з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1997. – 565 с.
4. Трійняк, І. І. Словник українських імен [Текст] / І. І. Трійняк. – К. : Довіра, 2005. – 509 с.
5. Фаріон, І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XV – початку XIX ст. (з етимологічним словником) [Текст] / І. Д. Фаріон. – Львів : Літопис, 2001. – 371 с.

Отримано 07.02.2013

Ю. Н. НОВИКОВА
НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ КОННОТАЦИИ СОВРЕМЕННЫХ
УКРАИНСКИХ ФАМИЛИЙ

Донбасская национальная академия строительства и архитектуры

Рассмотрен процесс возникновения и становления украинских фамилий как источника ценной информации о языке и культуре украинцев. Охарактеризована их национально-культурная основа.
фамилия, прозвище, апеллятив, основа фамилии, лексико-семантическая группа

JULIA NOVIKOVA
NATIONAL AND CULTURAL CONNOTATIONS OF MODERN UKRAINIAN
SURNAMENES

Donbas National Academy of Civil Engineering and Architecture

The process of formation and Ukrainian surnames as a source of valuable information about the language and culture of the Ukrainians. Characterized by their national and cultural background.
last name, nickname, appellative, base name, lexical-semantic group

Новикова Юлія Миколаївна – к. філол. н., доцент секції української мови і народознавства Донбаської національної академії будівництва і архітектури. Наукові інтереси: українська ономастика.

Новикова Юлия Николаевна – к. філол. н., доцент секції українського мови і народознавства Донбаської національної академії будівництва і архітектури. Наукові інтереси: українська ономастика.

Julia Novikova – a Associate Professor, Ukrainian and Ethnography Section, Donbas National Academy of Civil Engineering and Architecture. Scientific interests: ukrainian onomastics.